

Тымболова А.О.,
Кушкимбаева А.С.

**Кейіпкер тілі мен тілдік
тұлғаның байланысы
(психолінгвистикалық талдау)**

Мақалада ғаламның тілдік бейнесін айқындауда кез келген көркем шығармадағы дүниетанымдық тілдік бірліктердің кейіпкер образын ашуға қызмет ететіндігі көрсетіледі. Адам баласы ес біле бастағаннан ақиқат өмірге бейімделуі үшін өзін қоршаған ортаның болмысы мен өмірлік тәжірибесі туралы мәдени ақпараттардың жақтағы қорын жинақтай бастайды. Осы түрлі білімдер арқылы тұлғаның бойында ғаламның тілдік бейнесі жасалады. Алайда, дүниені қабылдау мен танымның көрінісі барлық адамдарда бірдей болмауы мүмкін. Бұлар суреткерлердің шығармашылық галереясында түрліше көрініс табады. Демек, мақалада М. Әуезовтің драмаларындағы кейіпкерлердің тілдік тұлғасы психолінгвистикалық қырынан талданып, әрекет етуші тұлғаны сөйлеу барысында қарастыру, яғни оның сөздік қоры, қолданған фразалық тіркестері және өзінің тұлғалық мәртебесін қоршаған ортаның элементтерімен салыстырулар арқылы жүзеге асырылатындығы жан-жақты сипатталады.

Түйін сөздер: ғаламның тілдік бейнесі, тілдік тұлға, мәдени ақпараттық код, когнитивтік парадигма, аялық білім, автордың прагматикалық ұстанымы.

Tymbolova A.O.,
Kushumbayeva A.S.

**Relation between language
character and language
personality (psycholinguistic
analysis)**

This article is devoted to study individually-authorial world perception features, reflected in artistic text on the material of M. Auevov's drama. As it is generally known, the world view in artistic text is created by language means, here it reflects the individual world view in the writer's consciousness and realized in the selection of elements of artistic work maintenance, language means, and individual use of figurative means. The Individually-authorial world view, reflected in artistic text, carries status artistic and language, because the question is about literary work, where a language serves as the means of creation of the artistic world. It is considered, how originality of national picture of the world, basic features of national mentality of the Kazakh people, and also individually-authorial world view of the writer are reflected in the works of M. Auevov. Also language units, performing the characterizing duty, thus answering the disclosure of the image of the hero are studied in it.

Key words: linguistic picture of the world, language personality, cultural code, cognitive paradigm, thesaurus personality, pragmatic adjustment of the author.

Тымболова А.О.,
Кушкимбаева А.С.

**Соотношение языка персонажа
и языковой личности
(психолінгвистический анализ)**

Данная статья посвящена изучению особенностей индивидуально-авторского мировосприятия, отраженных в художественном тексте на материале драматических произведений М. Ауэзова. Как известно, картина мира в художественном тексте создается языковыми средствами, при этом она отражает индивидуальную картину мира в сознании писателя и воплощается в отборе элементов содержания художественного произведения, языковых средств, а также в индивидуальном использовании образных средств. Индивидуально-авторская картина мира, отраженная в художественном тексте, носит статус художественной и языковой, так как речь идет о литературном творчестве, где средством создания художественного мира служит язык. Рассмотрено, каким образом в художественной картине мира произведений М. Ауэзова отражаются своеобразие национальной картины мира, основные черты национального менталитета казахского народа, а также индивидуально-авторское мировоззрение писателя. Также в ней рассматриваются языковые единицы, выполняющие характеризующую функцию, то есть служащие для раскрытия образа героя.

Ключевые слова: языковая картина мира, языковая личность, культурный код, когнитивная парадигма, фоновое знание, прагматическая установка автора.

**КЕЙІПКЕР ТІЛІ МЕН
ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ
БАЙЛАНЫСЫ
(психолінгвистикалық
талдау)**

«Ғаламның тілдік бейнесі» қағидасына сәйкес, кез келген көркем шығармадағы дүниетанымдық тілдік бірліктер кейіпкердің образын ашуға қызмет ететіні заңды құбылыс. Адам ес біле бастағаннан ақиқат өмірге бейімделуі үшін өзін қоршаған ортаның болмысы мен өмірлік тәжірибесі туралы мәдени ақпараттардың жадтағы қорын жинақтай бастайды. Осы түрлі білімдер арқылы тұлғаның бойында ғаламның тілдік бейнесі жасалады. Бірақ, дүниені қабылдау мен танымның көрінісі барлық адамдарда бірдей болмауы мүмкін. Дегенмен, белгілі бір қоғамдастыққа тән өте қажетті білімдер жүйесі тұлғаның санасында бірте-бірте жетіле түседі.

Адамзат миындағы қоршаған әлем, ондағы құбылыстар, зат атауларының сапасы мен өзара байланысы, яғни адамзаттың ойлау қабілетінің барлығы да психологиялық үрдістің көрінісі.

Адамзаттың ойлау қалыптарына: түйсік, қабылдау, ес жатады. Осы ойлау формаларының нәтижесінде санада тілдік емес білімдер жүйесінің бастапқы нұсқалары жинақталып, ол тілдік бірліктер арқылы объективтенеді.

Психологияны когнитивтік лингвистикамен сабақтастыратын оның әдісі емес, сөйлеушінің психикасында өтетін үдеріс, тіл мен мидың ара қатынасын қарастыру болса керек. Шындық дүниені адам көзбен емес, мимен қабылдайды. Тілдік таным жады, ойлау, қабылдау сияқты психологиялық ұғымдарға тікелей қатысты, ол тұтас когнитивтік парадигма құруға мүмкіндік береді. Тілдің санада құрылуы семантикалық жад, есте сақтау қабілеті, оның ақпарат сақтау мүмкіндігіне тәуелді.

Тұлғаға психологиялық талдау көбіне оның қандай да бір жағдайға байланысты ойын айтуы және сезімін білдіруі барысында іске асады. Қазіргі таңда психолінгвистикада сөздің коммуникантқа әсері, ақпараттардың қабылдануы мен жадта сақталуы жан-жақты зерттелуде. Себебі, «Коммуникант – белгілі бір әлеуметтік жіктің өкілі. Адамның дағдылы іс –әрекеті немесе әлеуметтік әдебі, оның ішінде сөз әдебі, сол әлеуметтік жікке, ортаға лайық болады. Коммуниканттың жас ерекшелігі (бала, ересек, қарт), жынысы (әйел, еркек), мекені (ауыл тұрғыны, қала тұрғыны), кәсібі, жұмысы, отбасындағы орны әлеуметтік белгілері болып табылады» [1, 12].

Айталық, М. Әуезовтің драмаларындағы кейіпкерлердің тілдік тұлғасының психолінгвистикалық сипатына талдау жасағанда, әрекет етуші тұлғаны сөйлеу барысында қарастыру, яғни оның сөздік қоры, қолданған фразалық тіркестері және өзінің тұлғалық мәртебесін қоршаған ортаның элементтерімен салыстырулар арқылы жүзеге асырылады.

Тілдік тұлғаға мінездеме беріп, талдау үшін екі кейіпкерді алдық. Біріншісі, Ақан бейнесі («Ақан – Зайра» пьесасындағы негізгі кейіпкерлердің бірі) – әнші, қайғының жан азабы мен рухани енжарлықты басынан кешіруші. Екіншісі – Нарша бейнесі («Қарагөз» трагедиясының кейіпкері).

«Ақан-Зайра» пьесасы туралы сөз қозғалғанда, оқырман тарапынан Ақан туралы не білетіндігі талап етіледі. Әрине, Ақан – Арқаның ардақты ақыны екені баршаға мәлім. Бұл жерде пьесаны интерпретациялаудың I сатысы – еске түсіру, зейін қою жүзеге асырылады. Интерпретацияның II сатысы – түсінілім жүзеге асуы үшін пьесамен танысқан оқырман, онда суреттелген, баяндалған оқиғамен танысу барысындағы сөздердің ауыспалы, тура мағыналарын, фразалық тіркестерді өзінің аялық білімінің арқасында түсінуге тырысады. Егер пьесадағы баяндалған оқиға оқырманға түсініксіз болса, автордың көздеген мақсатына жете алмай қалуы мүмкін. Яғни бұл жердегі аса маңызды фактор – оқырманның аялық білімі. Алайда, М. Әуезовтің ерекшелігі, ол оқырманының аялық білімін ескеріп, кейбір түсініксіз жайттарға өзі алдын ала түсінік беріп отыратындығы деуге болады. Сондықтан оқырманға пьесаны интерпретациялау аса қиындық туғызбайды. Бұл пьесада тосын оқиғалар көп кездеседі. Мысалы, Ақан мен Зайраның кездескен сәтіндегі елестің, көгілдір аққу елесінің пайда болуы. Бұл жерде адам ішіндегі адам, яғни Зайраның ішінен ұшып шыққан аққу төрелік міндетті атқарушы, ал кейіпкер, яғни Зайра тек көруші, бұл оның ішкі ойының іс жүзіндегі түзілісі іспеттес. Елес мұнда кейіпкердің сыртқа шығара алмай жүрген, жүрегін сыздатып, ауыртып жүрген мұңын сыртқа шығаруға көмектеседі. Оны Ақан көрмейді, тек Зайра ғана көреді. Зайраға елес Ақанның қандай жан екенін, оның кімге лайық екенін көрсеткендей. Бұл жердегі адресанттың айтқысы келгені – ақын деген киелі аққу, оның қадіріне жетпесек, қолдан ұшырып аламыз. Алайда мұны адресат түсіне ала ма? Егер түссінсе, автордың прагматикалық ұстанымының жүзеге асқаны. «Осындағы тереңдік пен толық

ұғынуға негіз болатын, яғни мәтіннің толық түсінілуіне, сол арқылы интерпретациялануына жол ашатын оқырманның бәрінде бірдей бола бермейтін аса маңызды фактор – аялық білім» [2, 97].

Автор позициясын ұғыну үшін оқырманға Ақан мен Зайраның қосыла алмағаны екінші кезекте тұр, ең әуелі қазақ танымындағы «қыз бала – жат жұрттық», «барған жеріне тастай батып, судай сіңуі» тиіс ұзатылып барған қызды, яғни келінді келген жерінің мазақ етіп қарсы алуы – адам төзбес жайт. Оқырман санасындағы келін концептісіне қатысты бүкіл ақпаратты қозғап, іске қосқан – жуан тұқымның озбырлығы, жана ғана түскен келінді келінше қарсы алмай, тағдыр талқысына тастап, тіпті Зайраның анасының өз қызын өлімге қиғаны – қазақ менталитеті үшін жат құбылыс. Бұл жағдай оқырман санасындағы ұлттық салт-дәстүрге деген көзқарасына өзгеріс енгізеді. Қазақ қызының жылап ұзатылатындығы бұрын да талай шығармаларға арқау болған, алайда онда келген қызды мазақ қылып, маскара лап, отауына кіргізбей тастау деген жағдай кездеспейтін-ді. Мұны ұлттық дүниетанымда әбден орныққан құндылықтың бұзылуы деп бағалауға болады. Бұл жерде тағы бір тоқталатын жайт, Ақанның Зайра басына түскен бұл жайдан хабарсыз қалуы. Міне, сондықтан Ақан басына түскен қайғы-қасіреттің терең бастауы осында жатыр-ау деп топшылаймыз.

Ақанның психологиялық ерекшелігін терең қайғы сезіміне душар болған адам ретінде көрсетуге болады. Ол жан азабын шегуші, қайғы мен мұң сезіміне берілуші. Сонымен бірге «қайғы» сөзі біреуге немесе бір нәрсеге қарым-қатынасты білдіру үшін қолданылады. Оқиғада бұл қатынас уақыт өте келе кейіпкердің жеке жағдайына қатысты жағымсыз жағына өзгерген: «Әдемі аққу баяғыдан мені өзіне тартқан... Мен оны қуып жете алмадым, күш-қуатым жетпеді». Бұл жерде шегіне жеткен қайғы, уайым, жапа шегуді білдіретін қасірет көрінеді. Қасіреттің, бұл жердегі терең қобалжуды, яғни оны сезінуге ұзақ уақыт пен рухани күшті талап ететін қайғыдан айырмашылығы бәрінен бұрын адам психикасында тұрақтылықтың пайда болуына әсер етеді. Бұл кейін қасіреттің терең жеке трагедияға айналуына ықпал етеді.

Ақан пессимизмінің көрінуі өз қайғысымен келіскені іспетті. Алайда сонымен бірге бұл жағдайға жан тыныштығын мазалаған ішкі қарсылық сезімі пайда болады. «Ашы ойдан ұйқым қашты». «Менің жанымды біліп қайтесіндер» деп тұрса да, Ақанның ішкі жан-дүниесі жан-

жағын қоршағандардан психологиялық келісім, қолдау күтеді.

Ақан өзінің әлемге деген көзқарасын, өзінің басқалармен қарым-қатынасындағы өз бейнесін (рөлін) өте жабығыңқы түрде көрсетеді. Мұң, сезіктену, сенімсіздік, адамдардың қиянат әрекеті оны әбден шаршатады. Мұндай жағдайдан шығудың өзі оңай емес, адам өз жағдайының себебін жете түсінбейді және тіпті онымен күрескісі де келмейді. Сондықтан ол қоршаған айнала тек қайырымсыздықтан тұрады, өмірді қайғы-қасірет пен кедейшіліктің шынжыры деп қабылдап сары уайымға салынады.

Нарша бейнесінен де зарығу (қамығу, торығу) сезімін байқауға болады. Бұл жағдай жан ауруымен шектесетін өте ауыр көңіл-күй күйзелісінен соң пайда болады. Азапты қайғы, жан айқайы мен жан тыныштығының жоқтығынан көңіл-күйдің нашарлауы артатыны белгілі. Зарығу, есепсіз үрей, қорқыныш Наршаның мынадай сөзі арқылы көрінеді: «Мен маған осындай жан жарасын салған жанды тауып, атауын өтінемін». Қаракөзге деген махаббаты себебінен қайғы мен қасірет тартып, жан жүрегі езіледі.

Ақанға да, Наршаға да жүйкелері тозғандықтан, ерекше ашуланшақтық қасиет тән. Бұл көп жағдайда қоршаған ортаға жағымсыз әрекеттердің әсерінен қалыптасады. Мұндай жағдайлар тез арада наразылық ұшқынының лап етуімен байқалады. Олар мынадай әсерлердің болуымен ерекшеленеді:

– астениялық жағдай (әлсіздік, күш-қуаттың кемуі, тез шаршау) – бұл жағдайда ашуланшақтық шыдамсыздықпен астасады, яғни ерік-жігерін күшпен тоқтата алмау, болған жағдайға тікелей және эмоционалды әрекетті тоқтатуға қабілетсіздік;

– өте әсершілдік – әртүрлі себептерге байланысты туындайды (көбінесе, «барлық жайтты жүрегіне жақын қабылдау», әсіресе, ерекше тығырыққа тірелу, қауіп және астенодепрессивті жағдайлар). Әсершілдік артық секемшілдікпен үйлесім табуға бейім келеді;

– кейіпкер айналасындағылардың өз атына айтқан салыстырмалы түрдегі тіпті жағымды ескертпелеріне қарсы ширыға жауап беруі – жан дүниесінде тепе-теңдіктің болмауын көрсетеді.

М.Әуезовтің кейіпкерлерінің өзіндік ерекшелігін талдай келе, шартты түрде төмендегідей тілдік тұлға типтерін көрсетуге болады:

1. Аталмыш қарым-қатынаста тек өзіне жақын жандармен қарым-қатынас жасайтын адамдар (сүйіктісімен және өзінің достарымен ғана қарым-қатынас жасайтындар).

2. Өзінің ішкі жан қиналысын қиындатын оқиғалар дамуында өз айналасындағыларға сенбей, жағымсыз жайттарды қабылдайтын адамдар.

3. Алдындағы қиындықтар мен өз мақсатына жетудегі шешім қабылдау кезінде өзінің психологиялық мүмкіндіктері төмен сипаттағы адамдар – бұл көбінесе әдеби шығарманың желісінде болатын әлеуметтік ортаға байланысты болады, сөйтіп, өзінің жеке сапалық қасиеттері мен мүмкіндіктерін субъективті түрде төмен бағалауды айқындайды [3, 148].

Ақан мен Наршаның бейнелерінен басқа жандармен жеке қарым-қатынас жасауда өз жағдайларына наразылықтан (риза болмаудан) туындайтын психологиялық қарсылықты байқауға болады. Наразылық әрекеттің ерекше кең тараған себептерінің біріне депривация деп аталатын құбылысты жатқызуға болады. Бұл сезім адамның қоршаған ортаны қабылдауы өзінің құндылықтары мен күтетін нәтижелерімен сәйкеспеуінен туындайды. Бұл айырмашылық тереңдеген сайын, өзінің жағдайына қанағаттанбау мен наразылық арта түседі. Депривацияның негізгі үш моделін бөліп көрсетуге болады:

1. Шынайы өмірдегімен салыстырғанда «мен бұдан да жоғары қасиетке лайықпын» деген мағынадағы әділетсіздікті сезіну;

2. Қарастырылып отырған кейіпкердің өмір жағдайында қауымдастыққа қатысты өткір әлеуметтік-психологиялық сәйкессіздіктің болуы;

3. Өткен қоғамдық жағдай мен жақын адамдар арасындағы қарым-қатынастың позитивті болуына сенімінің артуы [4, 97].

Сонымен, «экзистенциалды тәжірибе» жеке сенімділік пен белсенділіктің ерекше жағдайы болып саналады, мұнда адамның өзінің жеке тұрмысына деген жағымды қиналысы мен өзін-өзі тануы бірден артады. Дегенмен, бұл тәжірибе «аралық» жағдайда, мысалы, сыртқы қауіппен бетпе-бет келгенде байқалады. «Өткен күндерге деген сағынышты» сезіне отырып, адам саналы немесе санасыз түрде осындай жағдайларды іздеп, қауіп пен қатерге қарсы жүреді [5, 276].

Ақанның жағдайында тілдік тұлға құрылысының негізгі үш элементі беріледі:

1. Вербальды-семантикалық – бұл табиғи тілді игерудің белгілі ерекшелігі, қоршаған ортаға деген осы және басқа қарым-қатынаста қалыптасады.

2. Когнитивті элемент қандай да бір болып өткен жағдайға қатысты жеке сапалық қасиеттерінің бейнеленуі, өз жағдайын қандай да бір мазмұндық салыстыру арқылы көрінеді (мыса-

лы, Ақанның айтқаны: «үмітсіз арғымақтар арасында, мен жаман ат»). Бұл танылған құндылықтардың иерархиясы бейнеленген аз немесе көп деңгейде реттелген және жүйеленген «әлем бейнесі» түрінде қалыптасады.

3. Прагматикалық деңгей – мақсат, себеп, қызығушылықтар мен мүдделерді құрайтын деңгей. Бұл әлемдегі шынайы іс-әрекетті пайымдауда заңды және шартты бағадан оның сөйлеу әрекетіне көшуін қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік орта бұл жағдайда қауіп тудырушы ретінде қабылданады, кейбір құбылыстар қалыпты емес психологиялық кеңістік нысан ретінде қабылданады да, адам өзінің психологиялық тұрақсыздығына қайғырып, әрекетті саналы және санасыз түрде іштей ескере отырып, артық қорғанысты пайдаланып, кәдімгі қарсылықтан тұтас әлеуметтік-этникалық топтарға қарсы күреске дейін жететін құбылыс ретінде түйсінеді. Адамға қатысты «объектілік» қатынас, шындығында, әлеуметтік рөлді тасымалдаушы ретінде саналмайды, кейде жеке тұлғаға әсер етпейтін таза сыртқы адамдық қатынас түрі болып табылады. Егер адамның бірлескен әрекетін «осал» тұсы ретінде шартты түрде қабылдайтын болсақ, онда оған сәйкес қарым-қатынас жасалуы тиіс. Әдеби кейіпкерлердің мінез-құлықтарын зерттеуде төмендегідей мәселелер анықталды:

1. Мінез-құлықты феномендік сипаттау мен ажырату мәселесі.

2. Зерттеушінің алдында тұрған міндеттердің кез келген шартына сәйкес мінез-құлықтың жекелік типологиясының мәселесі.

3. Мінез-құлықтың жекелік бірліктерін талдау мәселесі.

4. Мінез-құлықты қалыптастыру және оның сыртқы ортамен қатынасы мәселесі. [6, 273].

Демек, әдеби кейіпкер бейнесін психологиялық нысан ретінде зерттеу оның мазмұндық саласының көрінуіне алып келеді. Яғни тұлғаның осы және басқа мінез-құлқында және оның мағыналық нұсқауында көрінетін тұлғалық мағына.

Адамның өзінің қажеттілігі мен қызығушылығына тәуелділігінен белгілі бір затқа деген бейімділігі туындайды. Затқа деген қажеттілік пен қызығушылықтың жоғалуынан адамда біршама қиналыс пен тынышсыздану байқалып, ондай жағдайлардан босағысы келеді [7, 63]. Бұның салдарынан алдымен, көп жағдайда белгісіз динамикалық тенденция туындайды, айқындау көзқарасы тұрғысынан алғанда бұл бейімділік ұмтылысқа айналады. Сүйген жанға деген ұмтылыс (сүйіспеншілік) проблемасы динамикалық тенденция туралы сұрақпен бай-

ланысты басқа нысанды туындатады, түрткі ретінде адамның іс-әрекеті айқындалады, өз кезегінде оның мақсаты мен міндеттері өздігінен келіп шығады.

Жағымды энергиялық қуаты бар тілдік бірліктер суреткердің драмалық шығармаларында, әсіресе, жиі қолданысқа ие. Мұндай тілдік бірліктердің бағалауыштық сипаты басым болып келеді. Мысалы,

Асан. (келін сәлем еткенде Тектіге.) Көрімдігін айтыңыз! Балаларыңның ішіндегі көркемдігі көп, ақылы артық келінің! Жалғыз қара болма-сын. Түйе болса – боталы, бие болса – тайлысы. Осы мысалдағы «көркемдігі көп», «ақылы артық» тіркестерінің семантикасы «сүйсіну», «жақсы көру» ұғымдарын бейнелейді. Мұндай сөздердің қуаты адам санасына жылдам әсер етеді.

Сондай-ақ «Еңлік Кебек» пьесасындағы Абыз атынан берілетін бата сөздердің синергетикалық қуаты аса мықты. Мысалы,

Абыз.

Адалдан бер, ақтан бер!

Бәлекетін жатқа бер.

Ер маңайын баққа бер!

Абырой асар жаққа бер!

Қара түндей қазаны

Қас ойлаған жатқа бер!

Л.С.Выготский бұл рөлді мына бір қанатты сөзімен растайды: «Сөз-сана актiсi». Бұдан сөздің барлық когнитивтік үдерістерге қатыстындығы туралы тұжырым шығады: жағдаятты басқарады, дүние әрекетінің, өзара түсіністігінің және танымының сәйкестігіне қызмет етеді. Шын мәнінде де, заттардың мағынасына мән бере отырып, адам оларды қалыптасқан этномәдени сананың құндылықты – мағыналық өрісіне енгізеді [8, 164].

Жағымсыз энергиялық қуатты тілдік бірліктер, адамның психологиясына кері әсерімен қоса, оның қоршаған ортаға деген жағымсыз көзқарасын қалыптастырады.

Жағымсыз энергиялық қуатты сөздер «Қарагөз» драмасында Қарагөз бен Сырым қашпақшы болған кезде белең алады. Мысалы,

Жабай (ақырып). Құдайдың қарғысы тиген жүзіқаралар!.. Не қып тұрсың?! Құдай-ау мынаны көргенше, көр көзім неге шықпайды менің?! (Сырымға.) Сені өлтірмесем, кәпір болайын! Байла екеуін де!

Мөржан (Қарагөзді ұстап алып). Жүзіқара, жерге кір! Жүзің неге күймей тұр, арсыз! Өлтір, өлтір екеуін де!

Жабай. Ұста! Ұста арсызды!

Ал тілек ұғымды беруші қуатты сөздер көбіне жасы үлкен ересектер тарапынан адам санасына дайын код түрінде берілетін мәдени ақпараттар. Мысалы, Асан өлеңдете сөйлеп:

Жаңа өмір, міне, туды атқан таңдай,
Балалық дәурен өтті, кетті шалғай.
Қызыл жібек шымылдық мұнда әкелді,
Ақ үйің алтын сарай енді болғай.
Ағайын тілеуінде бәрі қалмай,
Көп тілеуі қалған жоқ сірә болмай.
Атта да оң аяқпен босағанды,
Тілек кір «бере гөр» деп өмір балдай!

Мұндай тілдік бірліктерде жас келін алғаш босаға аттар алдында болашақта келіннің алдынан не күтіп тұр, қандай өмір басталмақ, келін өзін қалай ұстауы тиіс тәрізді ұғымдардың тілдік семантикасы объективтенеді. Кез келген адамның өзін-өзі ұстауы, сөйлеуі әр ортада әртүрлі болады. Мысалы, адам өзімен-өзі қалғанда өзін ұстауы бір бөлек те, ал белгілі ортада өзін ұстауы мүлдем басқаша болуы мүмкін. Осы тұрғыда оның тәртібі, жүріс-тұрысы, сөйлеуі, қимыл-қозғалысы ортаға байланысты болады. Танымайтын, бөгде адамдармен қарым-қатынас жасауда өзін ұстауы бір басқа да, ал өзінің құрбы-құрдастарының арасында өзін-өзі ұстауы бір басқа. Көбіне тілдік қателер осы екінші жағдайда көбірек байқалады десек, қателеспеген болар едік, өйткені адам санасына ерік беріліп, кейде сөйлеу әрекетінің барлық сатылары жүзеге асырылмайды. Ал бірінші жағдайда адам өзінің айтайын деген ойын сұрыптап, ережелерге сай, дәл, әсерлі етіп жеткізуге тырысады. Мұны жеке тұлғаны, ұжымды бағалау кезінде анық байқауға болады.

М. Әуезовтің екі драмасындағы мысалдардан синергетиканы айқындау үшін («Қаракөз» және «Ақан мен Зайра»), аталған кейіпкерлердегі синергетиканы психологияның элементі ретінде қарастыруға тура келеді. Мұнда аталған екі кейіпкерге психологиялық талдау жасау кезінде синергетиканың тиімділігі Ақан мен Наршаның анықталған психологиялық ерекшеліктерінің өзара шарттастығымен тығыз байланысты. Дегенмен, синергия қайғы, азап, тұйықтық сияқты

қасиеттерден пайда болады. Сөйтіп, М. Әуезовтің талданып отырған пьесасында басты кейіпкерлердің қайғылы образдары туындайды. Кейіпкердің қоршаған ортаға деген скепсис, сенімсіздік, қауіптің білінуі, болашақ оқиғаның жағымды бағытта дамуына қарсылық таныту сияқты жалпы көзқарасын айқындайды, психологиялық сапаның бірлескен әрекетін жүзеге асырады. Сонымен бірге, мұнда басқа адамға деген (мысалы, Ақанға қатысты) махаббаттың болуы осы адамның пайдасына өзінің жауапты махаббат сезімін жаулап алатын үміттен бас тартып, өзін-өзі құрбандыққа шалу сезімі пайда болады.

Аталған жағдайда талданып отырған кейіпкерлердің күрделі образдарының психологиялық элементтерінің жүйелілігі байқалады. Бұл жүйелілік кейіпкер ойнайтын рөлдің, яғни әнші Ақанның рухани күйзелісі арқылы көрініс табады. Сондай-ақ түрлі психологиялық құбылыстардың жиынтығы сол сәттегі жан дүниесінің жағдайын образдар мен символдарды пайдалану арқылы түйінделеді. Мысалы, Ақан бір кездері өзін шақырған ғажайып аққу туралы әңгімелейді, бірақ қазіргі кезде ол қол жетпес бейне болып саналады. Қарастырылған образдардағы синергияның негізінде кейіпкерлердің бойындағы көңіл-күй, сезім, сана және мінез-құлық құбылыстарының үйлесіміндегі, яғни драманың өзегіндегі синергияны табуға көмектеседі. Бұл сезімнің арты қайғыға әкелетін барлық сюжетті жалпы сурет ретінде көрсететін, аяқ астынан пайда болатын әсерді береді. Аталған картинадан сүйген жанының тарапынан ерекше ықылас-тың болмауынан айналасынан психологиялық қағажу мен жағымсыз әрекетті басынан өткерген адам образының негізгі жалпы идеясын көреміз, сонымен қатар кейіпкердің психикаға әсер ететін жағымсыз әсерлерден көңіл қошының болмауын аңғарамыз.

Сонымен, кейіпкерлердің көңіл-күйлерін көрсетуі, олардың іс-әрекеттері, яғни репликаларындағы барлық күрделі тартыстар драмалық шығарманың өн бойындағы синергияны қамтиды. Сондықтан мұнда жекелеген әрекеттегі психологияны бөле-жара карауға болмайтын бірыңғай трагедиялық сюжет қалыптасады.

Әдебиеттер

- 1 Красных В.В. Основы психолингвистики. – М.: Гнозис, 2012. – 333 с.
- 2 Песина С.А. Инвариантность в когнитивной лингвистике и философии языка. – М.: Флинта, 2014. – 160 с.
- 3 Чурилина Л.Н. Актуальные проблемы современной лингвистики. – М.: Флинта, 2013. – 416 с.
- 4 Крысько В.Г. Социальная психология. – М.: Юрайт 2013. – 553 с.

- 5 Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. Соч. – М., 1982. – Т. 2. – 333 с.
- 6 Чернявская В.Е. Лингвистика текста. Лингвистика дискурса. – М.: Флинта, 2014. – 208 с.
- 7 Алтунина И.Р. Социальная психология. – М.: Юрайт, 2013. – 428 с.
- 8 Корягина Н.А. Социальная психология. Теория и практика. – М.: Юрайт, 2013. – 492 с.

References

- 1 Krasnyh V.V. Osnovy psiholingvistiki. – М.: Gnozis, 2012. – 333 s.
- 2 Pesina S.A. Invariantnost' v kognitivnoj lingvistike i filosofii jazyka. – М.: Flinta, 2014. – 160 s.
- 3 Churilina L.N. Aktual'nye problemy sovremennoj lingvistiki. – М.: Flinta, 2013. – 416 s.
- 4 Krys'ko V.G. Social'naja psihologija. – М.: Jurajt 2013. – 553 s.
- 5 Vygotskij L.S. Myshlenie i rech' // Sobr. Soch. – М., 1982. – Т. 2. – 333 s.
- 6 Chernjavskaia V.E. Lingvistika teksta. Lingvistika diskursa. – М.: Flinta, 2014. – 208 s.
- 7 Altunina I.R. Social'naja psihologija. – М.: Jurajt, 2013. – 428 s.
- 8 Korjagina N.A. Social'naja psihologija. Teorija i praktika. – М.: Jurajt, 2013. – 492 s.